

ԳԱՒԱՌԱԿԱՆ ՆԱՄԱԿՆԵՐ

I

ԵՐԿՐԱԳՈՐԾ ՓԱՄԲԱԿԵՑՈՒ ԴՐՈՒԹԻՒՆԸ

ՄԻՔԱՅԷԼ ՏԵՐ-ՅԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵԱՆՑԻ

Ճշմարիտ, ամեն մի փոքր ի շատէ՝ զարգացած և շրջահալած մարդու պարտականութիւնն է նաեւ իր շուրջը, սուղեւ տեղի—ժողովրդի լաջող և անլաջող պալմանների մէջ, հանգամանօրէն նկարագրել և գրականութեան լանձնել, Հանգամանքները, մամուլն լանձնած խնդիրների անհետևանք մնալը, մասամբ էլ ծուլութիւնը ըստ ամենալնի ընդ միշտ անտարբեր ևն դարձնում ալն մարդկանց, որոնց ուղղակի պարտականութիւնն էր տալ գրականութեանը իր շրջանին վերաբերեալ կարևոր տեղեկութիւններ, Յիւրալի, անմտութիւն է մտածել, թէ երբ մի որ և է չարույած խնդիր լուծումն չէ ստանում, ուրեմն և աւելորդ է նրա մասին գրել. ընդհակառակը, մի խնդիր, որքան շուտ-շուտ կրկնւի, ալնքան աւելի շուտ կը մօտենալ իրագործման. վճռել էի արդէն «Մուրճ»-ին լանձնել փամբակի վիճակի նկարագրութիւնը, երբ տոացւեց խմբագրութեան կողմից իմ բարեկամ պ. Առ. Ղուկեանցին գրած անն նամակը, որի մէջ «Մուրճ»-ի պ. խմբագիրը խնդրել էր նրան տեղեկագրել իրան փամբակում գոյութիւն ունեցող թանգութեան մասին. և որովհետև անսպասելի կերպով պ. Ղուկեանցը ակամալից պաշտօնով տեղափոխւեց Ռուսաստան, ուստի և բարեկամս իրան ուղղած լանձնարարութիւնը ինձ կտակեց, որով աւելի ևս խրախուսեցի որպիսին ահա կատարում եմ ըստ չափու կարողութեանս:

Փամբակը գտնւում է Ղազախի, Շիրակի, Լոռայ և Ապարանի մէջ տեղում, Դիլիջանից դէպ արևմուտ գնացող խճուղին արդէն փամ-

բակի միջով է անցնում, որը տանում է Աղէքսանդրապոլ, Ղարս և ալէն-Գիլիջանի անտառի շարունակութիւնը տարածւում է նաև Փամբակի մի մասի վերայ, որը աստիճանաբար նւազելով, 55 վերտ հեռաւորութեան վերայ գտնուող «Համամլի» գիւղում ծալրը վերջանում է: Բնակիչների մեծ մասը հայեր են. կան մի քանի թուրք և երկու մալական գիւղեր. ամբողջ Փամբակում գտնուող գիւղերի «աւագ»-ը Մեծ-Ղարաքլիսան է, որը ունի մօտ 400 տուն ժողովուրդ: Տեղացիք ընդհանրապէս պարապում են երկրագործութեամբ, եթէ անասնապահութիւն չ'անւանենք ալն, որը լինում է ընտանեկան առօրեայ պէտքերի համար, ալն ինչ փորձը ցոյց է տալիս, որ անասնապահութիւնը Փամբակի մի մասում, գլխաւորապէս Մեծ-Ղարաքլիսաւում և իր շուրջը շատ լաւ կը լաջողւէր՝ եթէ մասնագիտօրէն ուշադրութիւն դարձնէր:

Փամբակի արեւելեան մասում (Ղարաքլիսան իր չրջակալքով) երկրագործութիւնը ամենեւին չէ լաջողւում. պատճառը երկու կերպ կարելի է բացատրել. նախ հողը անհամեմատ քիչ է՝ երկրորդ՝ եղածն էլ անընդունակ պտղատուութեան: Բնականաբար ամեն բան կը նւազի՝ եթէ նրան պարարտանալու միջոց չտանք. մեր ունեցած հողը անդադար մշակւում է հողի չափազանց սակաւութեան պատճառով, մեր երկրագործը ընդ միշտ վարած հողը չէ կարողանում մի կամ երկու տարի լետածղել՝ նորից «խամացնելու», թարմացնելու համար. և ալդ ալն պատճառով, որ գիւղացին իր ձեռքում չէ թէ աւելորդ, ալ նոյն խոկ բաւականացուցիչ հող չունի. հողն էլ սննդելու, հանգստանալու պահանջ ունի, ալ մեր երկրագործը հող չունի՝ սրա հետ ինքն էլ ծով և անընդունակ է գէթ արհեստական կերպով եղածը պարարտացնելու. մեր անտարբեր գիւղացին անձրևի հետ տատասկի, քարի և կոշտի մաքրելն անգամ բնութեան տնօրէնութեանն է լանձնում:

Որէնքի տրամադրութեամբ իւրաքանչիւր ծովն պէտք է սննեալ առ նւաղն 25—30 դեմետալին հող. (մեզ չալտնի չէ մի ալդալտի օրէնք. Ծանօթ. Խմբագր.), ալն ինչ մեր ծովը հաղիւ ունի 5—6 դեմետալին. ուստի և պարզ է, որ ալդալտի քանակութեան հողով երկրագործ զառնալ անհնարին կը լինի. խոկ օրէնքի ուժը հարկի վերաբերմամբ ճշդիւ կատարւում է:

Փամբակի արեւմտեան մասում վարուցանքը լաջողւում է ալնքան սրքան կարելի է վճարել ճնշող պարտքի տոկոսի մի մասը. ինչ կը լինի գիւղացու գրութիւնը, երբ հողի պակասութեան հետ պարբերաբար մի քանի տարիներ հունձը անաջող լինի՝ սրա հետ և թանդութիւն բոլոր կենսական մթերքներին, երբ երկրագործը, հացի միակ արտադրողը, հարկադրած լինի դրանքաներով ալիւր գնել՝ ալն ժամանակ պէտք է խոստովանել իրականութիւնը, Վերջին պատերազմից լսող գիւղացու.

և որովհետև դրանով պարապելու և զբաղելու միջոցը չունեն, ուստի և միւս գիւղերի հետ աւելի ալս գիւղը պանդխտողների մեծ տոկոս է տալիս. որտեղ գոյութիւն ունի փոստալին երթեկութիւնը, աճնտեղի ծառայողները (почтослужащие, староста, ямщики) անպատճառ փամբակեցի, գլխավորապէս Մեծ-Ղարաքիլիսեցի կը լինեն. թէ որ աստիճան ապականւած ծառայութիւն է եամչիկութիւնը մեղանում ալդ արդէն լատնի է:

Կան մի քանի կոտոր վիճելի հողեր՝ որոնք արքունի սեպհականութիւն են դարձել. հասարակութիւնը անազգու կերպով մի երկու անգամ դիմել է իշխանութեան ալդ հողերը նորից ձեռք բերելու համար, սակայն առանց արժանանալու ուշադրութեան: «Հասարակութիւն» ասելով իսկապէս պէտք է հասկանալ գիւղական տանուտէրներին, շինական դատաւորներին և ազգեցիկ անձնատուութեանց, որոնք, հասարակութեան իրանց վրալ դրած հաւատարմութիւնը ի չարը դործ դնելով, մինչ ալսօր նրա շահերը պաշտպանելու մէջ անշնորհ, անտարբեր և անգործ են գտնւել. ահագին դամարներ է նրանց ձեռքն անցել և, մի երկու բարեխիղճ մարդ չլինելու պատճառով, բոլորը վատնւել և գոլորշիացել է. ալդ պատճառով ալսօր նոյն իսկ հասարակութիւնը պարտքի մէջ է. Մեր «գիւղի ներքին ալս թերութիւնների մասին կաշխատեմ մի ուրիշ անգամ խօսել:

Մեծ-Ղարաքիլիսալին հարեան «Ոսկրեսէնկալ» մալական գիւղը մի քանի տարի առաջ մօտ 150 տուն բնակիչ ունէր. ալդ գիւղի հողարւժինը համարեա թէ ալնքան էր որքան մեր գիւղինը. վերջին պատերազմից (1377-8) չետոյ մալականների ուղիղ կէս մասը կառավարութեան թողուութեամբ Ղարս գաղթեց մնացած կէս մասը դարձնալ տիրապետում է նոյն քանակութեան հողաբաժնին: Մի տեղ անհամեմատ քիչ ժողովուրդ՝ տիրապետում է անհամեմատ շատ հողի, միւս տեղ անհամեմատ շատ ժողովուրդ՝ տիրապետում է անհամեմատ քիչ հողի: Ոսկրեսէնկալի արեմտեան կողմում գտնուող մի քանի դեսեստին վարեւահողը, որը արդէն մեր գիւղի սահմանի մէջն է, նախկին ժամանակներում մեր իրաւանց տակն էր գտնւում, և ալդ դեռ ալն ժամանակ, երբ Մեծ-Ղարաքիլիսան հազիւ 200 տուն բնակիչ ունէր, Վերջին մի քանի տարիներում լիչեալ կոտոր հողը դարձել է մալականների սեպհականութիւն. գէթ ալժմ, երբ մալականների մի մասը արդէն գաղթած է, արդարացի կլինէր՝ ալդ հողը եթէ նորից վերադարձնէր Մեծ-Ղարաքիլիսեցիներին: Մալականները հաւատարմութիւնից զուրս շատ հող ունենալու պատճառով մեծ մասամբ հողը անմշակ են թողնում, նրա վրայից խոտ միալն քաղելով:

Ընթերցողը կարծեմ թէ համոզւեց, որ փամբակի ժողովուրդը կատարելապէս աղքատ է, թշւառ է, ողորմելի է քաղցածութեան աստիճանի վերալ կանգնած լինելու չափ: Բաց ինչ կը լինէր նրա դրութիւնը, եթէ բնութիւնը գէթ մի բանով չ'օժտէր նրան. և թէ և ալ օժանդակութիւնը

չատ չնչին, այլ սակայն առիթ է տալիս գիւղացուն ստակի երես տեսնել և նստառն է մեր երկրագործի լինարանը. անտառն է մեր գիւղացու ապրուստի աղբիւրը. փայտալածառութիւնը նրան միակ լուսադրողն է. արտաշանում է Աղէքսանդրապոլ, Շիրակ և սրանց շրջակայքը. Որպէս վիչեցի, մի շօշափելի օգուտ չէ ստանում, երբեմն մինչև անգամ ծախսը հաղիւ է ծածկում. սակայն դա մի միջոց է, որով կարողանում է իր մերկութեան, իր անհրաժեշտ պէտքերի մի մասը լրացնել. փայտի զնի լաւ ժամանակը սալլը ծախւում է 9, 10 և 12 ռուբլով. խիլ արժան ժամանակ 5—6 ռուբլով. Վնակ գալը 6 օր տևում է. անտառահարկ սալլին վճարում է 1 ռ. 30 կ., խնուղուն 80 կ., առ ճագը 2 ռուբլի էլ իր ապրանքի ուտելիքը կարժէ, ուտի և տակը մնում է մէջը փուչ օխտը հատիկո. Զանազանութիւնը միայն նրա մէջն է, որ իր տանը կոպէկի երես չի տեսնում, այն ինչ ալգ մի միջոց է և առիթ՝ որտեղից և գնում է իր ընտանիքի համար ամենակարևորը—ցորենը. Վերջին տարիներում տակաւն կրկնակի է՝ քան նախկին տարիներում. սրանում արդէն համեղած է ներկալ մարդասէր անտառապետը և մեր անտառապետ շրջանի պ. քննիչը (ревизоръ). և ոչ մի անտառապետութեան մէջ փայտը այնպէս թանկ չէ ծախւում՝ որպէս մեղանում. Ապպէս ահա, բոլոր վիշածս աննպաստ հանգամանքների շնորհիւ, մեր ժողովուրդը վերին աստիճանի զուրկ է մարդասպան ապրուստ ունենալուց. բազմաթիւ ընտանիքներ զուրկ են սցամաքի հացից, Մուրալը նրանց համար կենդանի մեռել կը նշանակէ—բայց ապրել են ուզում, որպէս վերեւում էլ վիչեցի, չկալ մէկը, որ պարտքի մէջ խեղդած չլինի. Ալպիսի անտանիկի գրութեան մէջ դրամատէրը, անգութ դրամատէրը թումանին (10 ռ.) ամսական 20—30 կոպէկ պակաս տոկոս չէ վերցնում, և տալիս է ոչ առանց գրաւականի. Մեզ կարծիք որ գրաւականն էլ կէս գին հաշւելով, գիւղացին իր մի քանի մանէթանոց իրերը գրաւ դնելով, դեռ մինչ վերջին օրերս ապրել է. բայց ինչ կանի մի քանի օրից կամ մի քանի շաբաթից չեստոյ, երբ ծախսելու, գրաւ դնելու ոչ մի բան չի ունենալ. Բայց երեսկայեցէք, ալսպիսի տագնապի ժամանակ վրալ է հասել և հարկը. ինչպէս պէտք է վճարի,—ամբողջ ժողովուրդը մնացել է շարած:

Նրբ լսում կամ կարդում ենք Տաճկաստանի քրդերի աւաղակութիւնների մասին, զարմանում ենք և վալքենիների տեղ գնում նրանց. այն ինչ աւաղակութիւնը, մարդասպանութիւնը առօրեալ երեւոյթ է մեզանում. օր չէ անցնում, որ զոհութիւն չլսի, շաբաթ չէ անցնում մարդասպանութիւն չկատարւի, և կատարողները մեծ մասամբ թուրքերն են. սակայն թէև թուրքի անունը «բեղնամ» է, բայց զոհութեան մէջ չեստ չէ մնում և հալը, ևս առաւել Մեծ-Ղարաքլիսեցին վերջին տարիներումս նիթէ թուրքը դողանում է մի որ և է հալի եղը, գոմէշը կամ կովը, ան-

կատկած հալը խառն պէտք է լինի. մի ժամանակ դողութեան, աւաղակութեան մէջ լալոնի էր մեր հարեան Համամլի գիւղը, իսկ ալժմ Մեծ-Ղարաքիլիսան բարձր է կանգնած նրանից: Գողերը, աւաղակները աչքերն իս առաջն է. գիտենք, ճանաչում ենք, երբեմն էլ բռնում ենք նրանց, սակայն բարեկամութիւնից, խաթրից, երկիւղից և կամ անտարբեր ու անուշադիր լինելուց չենք վստահանում ձեռք տալ նրանց, որով և ապացուցանում ենք, որ ինքներս անամօթներ ենք, ինքներս նրանց պաշտպանողներ ենք, ուրեմն և՛ գող և՛ դողակիցներ, և պատճառներ ենք շարլատանների շատանալուն: Դեռ դարունը ճոր է բացել՝ ալն ինչ բաղմաթիւ գողութիւններ և աւաղակութիւններ են պատահել, գողանում են աղքատի մի լուծ եղը, մի լուծ գոմէշը, մի կովը, ապրելու միակ պալմանները, որի հետ կապած է նրա ընտանիքի կեանքը. և ալսպիսի անգթութիւնների վերաջ մեր գիւղական վարչութիւնները շատ թույլ և անտարբեր աչքով են նայում. միթէ կարող են արդարանալ՝ երբ գողութիւնը, սպանութիւնը լսում տեսնում են՝ և խիստ միջոցների չեն գիմում մերկացնելու համար. համարձակ կարող եմ ասել, որ ալսպիսի թուլութեան և անլուրջ ղեկավարութեան հաղիւ թէ մարդ երբ և իցէ հանդիպի:

13 մայիսի, 1893 թ. Մեծ-Ղարաքիլիսայ:

II

ՍԵՒ ԺՈՂԻ ԱՓԵՐԻՑ

Յ. ՄՈՒՐԱԴԵԱՆՅԻ

Գաղթիւ և պանդխտել հալրենիքից՝—ահա ալն միակ ճանապարհը, որին գիմում է հալածւած թիւրքահալը, երբ նեղութիւններն ու տուրքերը պաշարում են նրան:

Մի կողմ թողնելով պանդխտութեան ալն հաղարաւոր փորձերը, որ լինում են վերջին ժամանակներս թիւրքա-Հալաստանի ներքին կենտրոնական նահանգներից դէպի Կովկաս, Կ. Պոլիս, Ամերիկա, եւ թէ ալս և թէ իմ լաջորդ նամակներովս խօսելու եմ մասնաւորապէս թիւրքահալ ալն գաղթական շարժումների մասին, որ ուղղւած են Սև-ծովի հարաւային Անատոլիական ափերից—դէպի Կովկասեան արեւելեան ափերը: